

659

Lh-45

ԹԻՖԼԻՉԻ ՀԱՅՈՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

595.1

№ 108.

ԱՆԵՐԵՒՈՅԹ ՀՈՂԱԳՈՐԾ

(Կ ա ռ ժ ի ը ճ ի ճ ա լ)

Ը Ս Տ Չ Ա Ր Լ Զ Գ Ա Ր Վ Ի Ն Ե

Գ ի ա ա կ ա ն գ ը ա դ ա ը ա ն

Ռուսերէնից փոխադրեց

ԼԵՒՈՆ ՄԵԼԻԻ-ԱԳԱՄԵԱՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Չ

Типогр. Груз. Изд. Т-ва. || Տպարան Վրաց. Հրատ. Ընկ.

1896

L 6 FEB 2013

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 31-го Января 1896 г.

19578-58

ԱՆԵՐԵՒՈՅԹ ՀՈՂԱԳՈՐԾ

Ա

Արար-աշխարհում հազար ու մի օգտա-
կար և շահաւէտ բաներ կան, որոնց մասին
մենք կամ ամենևին տեղեկութիւն չունինք
և կամ այնքան քիչ են մեր ունեցած տեղե-
կութիւնները, որ բոլորովին անօգուտ են մը-
նում թէ մեզ համար և թէ մեր ապրուստի
ու կենցաղավարութեան համար: Այն ինչ՝ ե-
թէ հնար եղածին չափ ճիշտ, մանրամասն
և հարկաւոր ծանօթութիւնները ձեռք բե-
րելինք այդ տեսակ շահաւէտ բաների վերա-
բերմամբ, մենք շատ ու շատ օգուտներ կա-
րող էինք քաղել մեր իմացածներից: Բայց
ցաւալին այն է որ մեզանից շատերս՝ անգէտ
ու անտեղեակ մնալով դրանց մասին՝ ո՛չ միայն
չենք օգտուում այդ շահաւէտ բաներից, այլ
դեռ շատ անգամ մենք ինքներս ենք վնաս
պատճառում մեզ՝ կամ բոլորովին աչքաթող
անելով և կամ իսպառ ոչնչացնելով ու ջըն-
ջելով այն ամենը, ինչի մասին որ մենք ինք-

ներս պէտք է դեռ մի առանձին խնամք ու հոգ տանէինք, հոգացողութիւն ցոյց տալինք:

Ահա հէնց այդպիսի բազմաթիւ շահեկան և օգտակար բաներից մէկի մասին է հետևեալ զրոյցը, որ կարդալու էք այս գրքոյկի մէջ:

Ի հարկէ դուք ամենքդ էլ տեսած կըլինիք կարմիր-ճիճու *), և ուրեմն գիտէք թէ այդ փոքրիկ կենդանին իւր տեսքով ինչ զզուելի և անդուր բան է: Եւ անշուշտ ձեզանից շատ քչերը կը համաձայնեն ձեռը տալ մի այդպիսի գանելու բանի. իսկ շատերդ հօ ո՛վ գիտէ՝ ինչ թթու գէմք էք ցոյց տալիս ու զզուանք արտայայտում այդ տգեղ արարածի լոկ միայն անունը մտաբերելով:

Եւ ճշմարիտ որ՝ ո՛ւմ պիտի հետաքրքրի և կամ ո՛ւմ պիտի հրապուրի այդ խեղճ-ողորմելի կարմիր-ճիճուն. շատ-շատ՝ կարթով ձուկ բռնողներին, որոնք որոնելով գտնում հանում են գետնի միջից, որպէսզի անգթօրէն

*) Տեղ-տեղ դրան ասում են նաև անձրևային-ճիճու և կամ միայն ճիճու, բոտոտ, լպրտուկ, որդն և այլն:

տանջեն խեղճ կենդանուն՝ միամիտ ձկներին հրապուրելու նպատակով իրանց կարթի ծայրին ամրացնելով: Բայց և այնպէս կան արարածներ, որոնց համար կարմիր-ճիճուն թէ հետաքրքիր և թէ հրապուրիչ է ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ ձեզ համար հրապուրիչ են այն շաքարահացերն ու շաքարեղէնները, որ ի ցոյց են լինում դրած քաղցրեղէն վաճառողները իրանց խանութների լուսամուտներում, դարակների վրայ:

— Այդ սվքեր են այդ քաղցրասէրները, հիմա կ'ասէք դուք:

— Դրանց թիւը անչափ շատ է: Փորձի համար մէկ հարցրէք ճիճուին, թէ պատճառըն ինչ է, որ ամբողջ օրը մնում է նստած գետնի տակ, իւր բնի մէջ, և միայն գիշերով երբ արդէն մութը բոլորովին պատում է, սիրտ է անում դուրս սողալ բնից, որ նոր կարողանայ Աստուծու ստեղծած աշխարհը տեսնել և մաքուր օդ ծծել: Ինչ ասել կ'ուզի՝ որ եթէ նա այդպէս վախենում է ցերեկուալ լոյսից, պատճառն այն չէ, որ ամաչում է իւր մերկ ու անդուր արտաքինի համար, այլ իսկապէս այն, որ նա երկիւղ է կրում իւր համար խելքահան լինողներից:

— Խելքահան լինողներ... Ինչէր էք ա-

սում... Խելքահան են լինում և այն էլ այդ
զգուելի ճիճուի—լարտուկի համար:

—Սյո՛, թնչ է որ: Հապա թնչէք կարծում.
դուք այնպէս իմանում էք թէ կարմիր-ճի-
ճուն հաւանողներ չունի՞. սխալում էք,
սիրելիք, այդպէս կարծելով: Սյո՛, նա էլ ու-
նի հաւանողներ, և այն էլ թնչպէս ժիր, աշ-
խոյժ, կայտառ ու տաքսիրտ հաւանողներ:

—Ո՞վքեր են այդ տարօրինակ ճաշակի
տէրերը:

—Նախ և առաջ՝ իմ սիրելիք, թռչուն-
ները, որոնք ո՛չ մի առիթ, ո՛չ մի լաջող դէպք
կամ յարմար ըոպէ ձեռքից բաց չեն թող-
նում, որ կարողանան իրանց բերանները քաղց-
րացնել մեր փոքրիկ հերոսի համեղ մսով. վրայ
երկրորդ՝ խլուրդները, որոնցից ազատուելու
համար խեղճ անասունը շատ ու շատ անգամ
է ստիպւում յական թօթափել, այսինքն
աչքի մի ճպելում դուրս սողալ իւր բնից երկ-
րի երեսը. վրայ երրորդ՝ բնագէտները, որոնք
նաև կարմիր-ճիճուի ուսումնասիրութեամբ
են պարապում. վրայ չորրորդ՝ ձեր խոնարհ
ծառան—ճիճուների վերաբերմամբ ձեզ հետ
զրուցողը, որ պիտի պատմէ ձեզ համար այն
զարմանալի բաները, ինչ որ մեր դարու ամենանշանաւոր բնագէտ հանգուցեալ Չարլզ

Պարզի՛նն իմացել է կարմիր-ճիճուների մասին.
Իսկ վրայ հինգերորդ՝ դուք, սիրելի ընթեր-
ցողներ:

— Մենք էլ...

— Խօսքս միք ընդհատիլ... Այո՛, դուք ևս.
որովհետև եթէ ուշագրութեամբ կարգաք
այս գրքոյկը և մօտիկից ծանօթանաք մեր
հերոսի կեանքի ու կենցաղավարութեան հետ,
անկասկած դրանից յետոյ դուք ևս շատ կը-
հաւանէք նրան և մտաբերելիս այլևս թը-
թու դէմք չէք ցոյց տալ, էլ զգուանք չէք
արտայայտիլ. բացի դրանից ձեզ պատահած
ժամանակն էլ խլուրդների ու թռչունների
նման թշնամաբար չէք վարուիլ խեղճ անա-
սունի հետ, ոչ մի վնաս չէք հասցնիլ նրան:

Բ

Արդէն ասացինք որ մեր զրոյցի առար-
կայ հերոսը շատ էլ գեղեցիկներից չէ: Ահա՛
նկարագրեմ ձեզ նրա արտաքինը.

Կարմիր-ճիճուի մարմինը մօտ 100—200
օղակներից է բաղկացած. նրա մարմնի վրայ
ոչ գլուխ է նկատուում, ոչ թաթիկներ, ոչ
տոտիկներ, ոչ աչիկներ և ոչ էլ ականջներ.
մէկ խօսքով՝ և ոչ մի գործարան: Միայն ե-

Թէ խոշորացուցով ուշադրութեամբ դիտենք, կրտեսնենք որ այդ օղակները պատած են շատ բարակ մազերով, որոնք թեքուած են դէպի լեա: Այդ բարակ մազերի օգնութեամբ է որ կարմիր-ճիճուն կարողանում է առաջ շարժուել: Մարմնի մի ծայրի վրայ մի փոքրիկ բացուածք է նկատուում. այդ էլ նրա բերանն է, որ ուժեղ մկաններով սրածայր շուկեր—ընձիւղներ ունի, որոնցով նա կարողանում է իրան հանդիպած առարկաները բռնել: Այդ բացուածքը ճիճուի համար թէ շրթունքներ են և թէ թաթիկներ: Իսկ մարմնի միւս ծայրին էլ մի ուրիշ բացուած կալ. այդտեղից էլ ճիճուն արտաթորում է իւր մարմնի մէջ եղած անպէտք նիւթերը: Ահա հէնց այդ է, ինչ որ կարելի է նկատել ճիճուի արտաքինը դիտելով: Հա, մէկ էլ այն, որ նրա ամբողջ մարմինը ծածկուած է լորձանիւթով, որի պատճառով է երևի որ նաև լպրտուկ է կոչուում:

Առաջ այնպէս էին իմանում թէ կարմիր-ճիճուները բոլորովին կոյր են: Ղորդ է, որ ճիճուները աչիկներ չունին, բայց նրանց բոլորովին կոյր անուանել նոյնպէս չի կարելի: Ահա թէ ինչ է պատմում այդ մասին վերոյիշեալ նշանաւոր բնագէտ Չարլզ Դար-

վինը, որ քանի մի անքուն գիշերներ լուսացնելով՝ փորձեր է արել ճիճուների տեսողութեան վերաբերեալ: Նա դրանցից մի քանիսին բռնոտել դրել է հողով լիքը ծաղկամանների մէջ և բերանները ծածկել ապակեայ կափարիչներով — ծածկոցներով:

Չմոռանամ ասելու որ ճիճուները ցերեկով վախկոտ են և շատ զգուշ, այն ինչ գիշերներով բաւական համարձակ են լինում: Յերեկները նրանք թաքնուում են գետնի տակ և առանց դուրս սողալու մնում են նստած իրանց բներում: Բայց հէնց որ մութն ընկնում է, կարծէք ճիճուների օրը նոր է բացւում. անմիջապէս դուրս են գալիս իրանց բներից՝ միայն պոչիկները թողնելով ներսը. իսկ մարմնի այն մասը, որ բնից դուրս են բերել, սկսում են շնորհաշուք կերպով ծածրուբարակ տարուբերել և այդ կերպով զուարճանալ թարմ օդով:

Փորձելու համար թէ արդեօք ճիճուները կարող են տեսնել, Գարվինը գիշերով վառած լապտերն զգուշութեամբ մօտեցրել է նրանց: Ճիճուներն սկզբում ամենևին ուշադրութիւն չեն դարձրել այդ անսպասելի լուսավառութեան վրայ, բայց լետոյ՝ երբ միքանի բուպէ շարունակուել է լապտերի լոյսը, նրանք

սկսել են դեռ անհանգստութիւն ցոյց տալ
և ապա շտապել են մտնել իրանց բնե-
րը: Սակայն միշտ էլ այդպէս չէ եղել. օրի-
նակ՝ երբ նրանք եռանդով զբաղուած են ե-
ղելընթրելով և կամ որևէ գործով, այդ միջո-
ցին նրանք ամենափոքր ուշադրութիւն ան-
գամ չեն դարձրել լապտերի լոյսի վրայ:

Այդպէս՝ համոզուելով որ կարմիր-ճիճու-
ները բոլորովին էլ կոյր չեն, ինչպէս որ ենթա-
դրում էին, Գարվինը կամեցել է նաև փոր-
ձել, թէ արդեօք լսում էլ են: Այդ մասին
նա պատմում է հետևեալը.

«Գարմիր-ճիճուները իսպառ զուրկ են
լսողութիւնից, որովհետև նրանք ամենաան-
նշան ուշադրութիւն իսկ չդարձրին այն մետա-
ղեայ սոււրցի սուր ձայներին, որ քանի մի
անգամ կրկնեցի նրանցից շատ մօտիկ. նմա-
նապէս անտարբեր մնացին թէ ամենացածր
ձայներին և թէ ամենարարձր բամբերին (Ֆա-
գօտի ձայներին): Աղաղակի վրայ ևս բոլո-
րովին ուշադրութիւն չեն դարձնում, եթէ
միայն զզուշացուի որ աղաղակելիս բերանի
հօւրքը—շունչը չդիպչի նրանց: Երբ ճի-
ճուներին դնում էի սեղանի վրայ և սեղանը
մօտեցնում դաշնամուրին, նրանք կատարելա-

պէս հանգիստ էին մնում նոյնիսկ ամենազօ-
րեղ դաշնակահարութեան միջոցին»:

Բայց դրա հակառակ՝ մեր գետնաբնակ բա-
րեկամները շատ լաւ են զգում իրանց բնա-
կած գետնի նոյնիսկ ամենաթոյլ տատանումը:
'Կարվինը՝ բազմաթիւ փորձեր անելուց յետոյ
այդ բանում ևս համոզուել է: Ահա՛ նրա կա-
տարած բազմաթիւ փորձերից մինը.

«Մէջը ճիճուններ դրած ծաղկամանը,
ասում է Կարվինը, դրի դաշնամուրի վրայ
և սկսեցի նուագել: Դաշնակահարութեան
հէնց առաջին ձայնից ծաղկամանի բնակիչ-
ներն սկսեցին թաքնուել հողի մէջ»:

— Ի՞նչ էք կարծում, թիչից թաքնուեցին:

— Ի հարկէ դաշնամուրի ձայնից:

— Ո՛չ. այլ որովհետեւ նուագելիս դաշ-
նամուրի ծածկն սկսեց դողդողալ: Ծաղկամա-
նին ամենաթոյլ կերպով հպումն — կամաց ձեռք
տալը ևս ստիպում է ճիճուններին պահ մտնել:

Բայց լաւ է զարգացած կարմիր-ճիճունների
շօշափողութիւնը. փչած ամենաբարակ հովը և
կամ շատ թոյլ հուրքն իսկ զգում են լորձա-
նիւթով պատած մաշկովը և իսկոյն շտապում
են մտնել իրանց բները:

Սակայն նրանց հոտառութիւնը շատ թոյլ է:
Կարվինը՝ ամենաընտիր տեսակի հոտաւէտ իւ-

զեր է մօտեցրել իւր սանիկներին — կարմիր-
ճիճուներին, սակայն այդ տարօրինակ արա-
րածները ո՛չ մի բանով չեն ցոյց տուել, թէ
իրանք որևէ հօտ զգում են: Այն ինչ շատ լա-
են զգում սոխի, կաղամբի հօտը, որ անչափ
մեծ բաւականութիւն է պատճառում ճիճու-
ներին, որոնք անմիջապէս վրայ են ընկնում
և ուտում նրանց համեղ թերթերը: Գարվինը
փորձի համար կաղամբի թերեր է պահել հօ-
ղի մէջ. ճիճուները որոնել գտել են այնպէս
լաւ, ինչպէս որ որսկանի շունը գտնում է
որսը: Բայի կաղամբից ու սոխից, ճիճուները
սիրում են նաև քրէն, նեխուր և ստեպղի-
նի — գազարի թերեր. լաւ ուտում են նաև
շաքար, օսլա, ճարպ. իսկ երբ ուտելու ուրիշ
բան չի լինում, կարիքից ստիպուած նրանք
բաւականանում են միմիայն հողով և փտած
տերևներով:

Գ

Այդ ամենն իմանալուց յետոյ եթէ գոնէ
մի քիչ համակրութիւն զարթեց ձեր մէջ դէ-
պի մեր գետնաբնակ բարեկամները, ապա ու-
րեմն կարելի է մի փոքրիկ առաջարկութիւն

անել ձեզ: Մի քանի կարմիր-ճիճու գտէք և դրէք հողով լի ծաղկամանների մէջ, որոնց բերանները ծածկեցէք ապակեայ ծածկոցով և ուշադրութեամբ դիտեցէք ձեր գիշերօթիկների կեանքը: Հաւատացած եղէք, նրանք կը վարձատրեն ձեր այդ աշխատանքը՝ լիովի բաւականութիւն տալով ձեր հետաքրքրութեանըն ու հարցասիրութեանը:

Սակայն նախքան այդ դեռ պէտք է ծանօթանալ ճիճուի տնակի—բնի հետ: Բայց դրա համար անհրաժեշտ է, որ գնաք այդի կամ բանջարանոց, ուր աւելի շատ կան դրանցից: Երբ գնաք, ուշադրութեամբ նայէք գետնին. այդտեղ ձեր աչքին կ'ընկնեն բազի փետուրի լայնութեամբ բազմաթիւ անցքեր, որոնցից մի քանիսը խցուած կը լինին տերևներով, իսկ միւսների վրայ հող կը լինի ածուած: Այդ հողը եթէ թիակով զգուշութեամբ վերցնէք, կընկատէք որ այդ անցքը տանում է դէպի մի բաւականին խոր բոյն: Ահա հէնց այդ է կարմիր-ճիճուի տնակը, որի մէջ, ինչպէս ասացինք, ամբողջ օրը մնում է նստած՝ վախենալով դուրս գալ Աստծու լոյս աշխարհ:

— Ի՞նչ է շինում այնտեղ:

— Ուղիղն ասած՝ իսկապէս ոչինչ, այլ այդ ըոպէին միայն ձեզանից փախչելու հոգ-

սը կըքաշէ. նա կըսկսի յական թօթափել խոր մտնել հողի մէջ: Իսկ դրանից մի քիչ առաջ՝ քանի որ դուք չկայիք, նա ամենևին բան չէր անում, թէ միայն գործ չհամարենք տերեւները ծով-ծով լամ լամ ելը*), որոնցով փակուած էր բնի անցքը: Ինչպէս երևում է այդ տերեւները ճիճուի համար թէ կերակուրի տեղ են բռնում և թէ դռան տեղ ծառայում: Գիշերով եթէ մօտենաք կարմիր-ճիճուի բնին, ինչպէս որ ասացինք, կըտեսնէք որ տանտէրը՝ պոչը թողնելով ներսը, մարմնի դուրս բերած մասը մի ներքին բաւականութեամբ ու նազկըթելով տարուբերում է աջ ու ձախ՝ ներշնչելով գիշերային թարմ օդը: Այդ դիրքով նա մի քանի ժամ զուարճանում է, քանի դեռ բոլորովին մութն է լինում, բայց հէնց որ նախազգում է լուսանալու առաջին նշանները, անմիջապէս սկսում է աշխատանքի կենալ: Եւ լաւ է անում. եթէ ո՛չ՝ շուտով կըծագի արեգակը, իսկ նրա հետ էլ կըզարթեն նաև թռչունները, և այնուհետև վայր կըգայ կըտանի այն ճիճուին, որ չկարողանայ իւր ժամանակին փախչել ու թաք-

*) Անատամ մարդու ծամելը կամ ծամծամելը՝ լամ լամ ել է ասում:

նուելլ: Բացի դրանից ցրտի վերաբերմամբ ճի-
ճուն շատ դիւրագգաց է. իսկ յայտնի է թէ
առաւօտներն աւելի ցուրտ է լինում:

Բայց պէտք է ասած՝ շատ լաւ աշ-
խատել է իմանում: Եթէ ուշադրութեամբ
դիտէք, կրտսնէք որ նա ամենայն եռանդով
և մեծ հմտութեամբ տերևներ է քաշ տալիս
դէպի իւր բոյնը, որոնցով նա դռնակ է շի-
նում իւր տնակի համար, որպէսզի թէ ցըր-
տից պաշտպանւած լինի և թէ առաւօտեան
պատրաստի նախաճաշիկ ունենայ: Իսկ տերև-
ներ չեղած ժամանակ դռնակը շինում է ու-
րիշ միջոցով, որի համար շատ կարելի է թէ
տնազ անէք, եթէ իմանաք: Սակայն լաւ
վերահասու որ լինիք, փոխանակ տնազ անելու,
կըզարմանաք նրա այդ խելացի հնարագի-
տութեան վրայ: Այդ նպատակի համար նա
մարմինը թեքում է՝ գլուխ դէպի վայր, և
սկսում է ամենայն եռանդով աշխատել իւր
զօրեղ մկանունքներով. մի բոպէից յետոյ ճի-
ճուի գլուխը բնի մէջ կըլինի, իսկ միւս մա-
սը կըմնայ բնից դուրս. ահա հէնց այդ բո-
պէից է նա ձեռնարկում իւր տնակի դուռը
շինելուն: Եւ ճիճուն սկսում է մեծ ջանասի-
րութեամբ հող կուլ տալ, որ մտնելով նրա
ստամոքսը և անցնելով փոքր փոքր բոլոր սը-

85
19578-58

նընդարար մասերը ծծւում են ու տարած-
ւում նրա մարմնի մէջ, իսկ անպէտք մնա-
ցորդները նա դուրս է թափում գետնի երեսը
այն անցքով, որ կայ իւր ետևի մասի վրայ:
Այդ անպէտք մասերը՝ որ բոլորովին հողի
նման են ու հողի պէս էլ սևագոյն, իրար
վրայ դարսում է ուղղակի բնի անցքի ա-
ռաջ և... դուռն արդէն պատրաստ է: Դրա-
նից լետոյ նա շուռ է գալիս բնի մէջ և գլու-
խը դարձնում դէպի վեր: Հէնց այդ դիրքի
մէջ էր, որ դուք տեսաք նրան: Ահա այդ
պարզ կերպով է անցկացնում ճիճուն իւր
օրերը:

Ի այց այդ երկար չի տևում: Անցնում է
ամառը, գալիս է աշունքը. ծառերը մերկա-
նում են իրանց տերևներից. թռչունները ե-
րամ-երամ չլում են դէպի հարաւ՝ աւելի տաք
երկիրներ. և այդպէս ամեն բան անցնում դը-
նում է. վրայ է հասնում ալևոր պապին—
ցուրտ ձմեռը, հետը բերելով՝ ինչպէս ամեն-
քիս, այնպէս էլ խեղճ կարմիր-ճիճուի համար
հազար ու մի հոգս ու կարիք:

Ինչպէս ամենքդ էլ գիտէք, գետնի վերին շերտում շատ աւելի ցուրտ է, քան ներքին շերտում. ուստի երբ ձմեռը վըրայ է հասնում, կարմիր-ճիճուններն աշխատում են որքան կարելի է խոր մտնել գետնի մէջ, ուր նրանք ընդարձակում լայնացնում են իրանց տնակը, պատերը սիրուն սուաղում իրանց իսկ արտաթորութեամբ, և մէջը պառկում ու քուն մտնում և այդպէս մնում մինչի գարուն: Այդտեղ նրանց համար թէ աւելի տաք է և թէ ամեն բանով յարմար. իսկ ուտելիքի կարիք չեն զգում, քանի որ թմրած են: Շատ անգամ մի քանի ճիճու իրար են փաթաթում, մի ընդհանուր կծիկ կազմում ու այդպէս ճիտ արած—փաթաթորուած խոր քուն մտնում, այսինքն թըմբում: Խոր քուն մտնելիս այդպէս ճիտ անելու պատճառն այն է, որ այդ գիրքով թէ աւելի տաք և թէ աւելի փափուկ է լինում:

Կարմիր-ճիճուները երբեմն մէկ սաժէնից աւելի խորն են մտնում գետնի մէջ:

Հէնց որ գարունը հասնում է, գետինն սկսում է տաքանալ ու նոր կանանչով ծած-

կուել, ճիճուններն իրանց թմրութիւնից դուրս են գալիս—արթնանում են և դուրս սողում բներից: Ահա այդ ըստից նորից սկսում է նրանց կեանքը, որ լի թէև է ծանր աշխատանքով ու հոգսերով, բայց որ դուրկ չէ նաև քաղցրութիւններից:

—Ի՞նչպէս թէ... Այդ չնչին, փոքրիկ արարածը մի՞թէ այնքան խելք ունի, որ կարողանայ կեանքի քաղցրութիւններն զգալ:

—Նիշտ է, սկզբում անհաւատալի է թըւում, որ այդպիսի մի չնչին արարածը ևս կարող է մտաւոր ընդունակութիւն ունենալ, մանաւանդ որ ո՛չ լսում է, ոչ էլ տեսնում, և մինչև իսկ մեծ դժուարութեամբ է գանազանում լոյսը մութից. սակայն Գարվինը՝ ուսումնասիրելով կարմիր-ճիճունների կեանքն ու սովորութիւնները, եկել է այն եզրակացութեան, որ ճիճուն ևս մի որոշեալ չափով խելք ունի: Եւ նշանաւոր բնագէտին այդ եզրակացութեան բերողը հետևեալ փաստերն են եղել.

Կարմիր-ճիճունների վրայ փորձեր անելիս Գարվինը նկատել է որ նրանք սովորութիւն ունին իրանց բների անցքը ծածկել փոքրիկ առարկաներով: Այդ նպատակի համար նրանք սովորաբար տերևներ են գործ դնում,

իսկ տերև չեղած ժամանակ՝ մանր դուռն—
փոքրիկ քարեր, և կամ թղթի կտորտանք:
Գժուար է ստել՝ թէ լատկապէս ինչո՞ւ հա-
մար են ծածկում իրանց բների անցքերը.
բայց կարելի է ենթադրել, որ նրանք այդպէս
են անում՝ ինչպէս վերև էլ ասուեց, ցրտից
պաշտպանուելու համար:

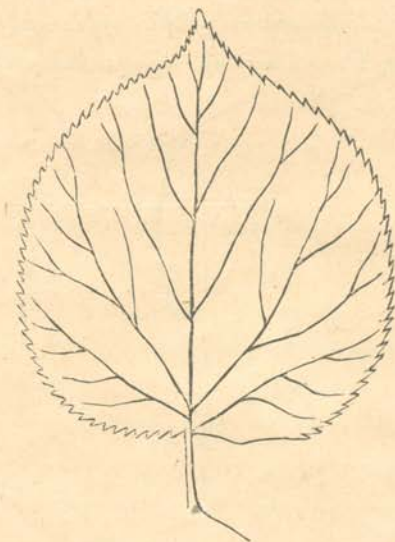
Բների անցքն սկսում են ծածկել սովորաբար գիշերներով: Այդ աշխատութեան միջոցին ճիճուները երբեմն բաւական ծանր առարկաներ են բարձրացնում. այսպէս օրինակ՝ բոյնը ծածկող այդ մանր քարերից ամեն մէկը պատահում է որ 14 մսխալ ծանրութիւն է ունենում:

Այդ բանից պարզ երևում է, թէ կարմիր-ճիճուն այնքան էլ չնչին չէ, ինչպէս որ սովորաբար կարծում են, և որ նա՛ իւր հասակի համեմատ, շատ ուժեղ է: Սակայն խընդիրը միայն կոպիտ ոյժ ունենալը չէ. այլ Գարվինն ուզեցել է նաև իմանալ, թէ արդեօք կարմիր-ճիճուն խելք էլ ունի՞ թէ ոչ: Եւ նա ինքն իրան այսպիսի հարց է տուել՝ Արդեօք ի՞նչպէս կը վարուէր մի բանաւոր արարած, եթէ որ կամենար մի նեղլիկ անցքով ներսողացնել այնպիսի առարկաներ, ինչպէս որ տերևներն են: Եւ սկսել է այսպէս դա-

տել. — Օրինակ՝ եթէ մինը կամենար գլանաձև փոքրիկ խողովակի բերանը խցել այնպիսի առարկաներով, ինչպէս որ են տերևները և նրանց կոթերն ու ոստիկները, անշուշտ նա պիտի ներս տանէր այդ առարկաները նախ և առաջ նրանց սրածայր կողմից. իսկ թէ այդ առարկաները շատ բարակ լինին խողովակի լայնութիւնից, այդ դէպքում հաւանական է թէ այդ առարկաներից մի քանիսը նա ներս կըրտանի նաև հաստ կամ լայն ծայրերից: Իսկ ով այդպէս վարուի, այդ հաստատ նշան կըլինի, թէ նրան այդպէս անելու գրգողն ու թելադրողը իւր մտաւոր ընդունակութիւնըն է:

Եւ հէնց այդ պատճառով էլ Ռարվինը սաստիկ հետաքրքրուում էր իմանալ, թէ արդեօք կարմիր-ճիճուններն թնջ կերպով են ներս տանում տերևներն իրանց բոյնը: Այդ իմանալու համար նա երկու հարիւրից աւելի թառամած տերև է հանել նրանց բներից և ուշադրութեամբ զննել: Քննութիւնից երևացել որ այդ տերևների շատը սրածայր կողմերից են ներս տարուել բոյնը: Այդ ներս տարածների մեծ մասը լորու տերևներ են եղել, որոնց հիմքը, այսինքն ներքին մասը լայն է, իսկ վերինը սրածայր, ինչպէս որ նկարից էլ

երևում է: Պարզ է որ այդ տեսակ տերևը
նեղլիկ անցքով աւելի հեշտութեամբ ներս
կըտարուի սրածայր կողմով, քան թէ նրա լայն
հիմքովը: Բայց եթէ ճիճուններն ուզենային այդ
տեսակ տերևները ներս տանել կոթի կողմից,

Լ ո Ր Ո Ն տ ե Ր Է:

այն ժամանակ տերևի լայն հիմքը դէմ կ'ընկ-
նէր բնի անցքի բերանին: Եւ Գարվինը նկա-
տել է որ ճիճունները լորու տերևները ներս
են տարել միշտ էլ սրածայր կողմից. իսկ այդ

բանն ապացոյց է որ կարմիր-ճիճուները ևս խոհականութիւն ունին, այսինքն նրանք ևս մտաւոր ընդունակութեան—խելքի տէր են:

Բայց Գարվինը չի բաւականացել միայն այդքանով, այլ նա ցանկացել է հաստատ համոզուել որ կարմիր-ճիճուները՝ չնայած իրանց ողորմելի արտաքինին, այնուամենայնիւ օժտուած են մտաւոր ընդունակութեամբ:

Ռօղօղենդրօնի տերև:

Այդ նպատակի համար նա ռօղօղենդրօն անուանով բոյսի միանման տերևներ է ընտրել, որոնց ներքին մասն աւելի սրածայր է, քան թէ վերին մասը: Այդ տեսակ տերևներ բոյնը կրելու համար աւելի հեշտ է ներս

քաշել նրանց ներքևի կողմից, քան թէ վերևի մասից: Եւ եթէ այդ տեսակ տերև գըտնեն կարմիր-ճիճուները, նախ քան տերևի որևէ ծայրից դէպի բոյնը քաշ տալը, դեռ պէտք է աշխատեն տերևի ձևի մասին գաղափար կազմել: Բանից դուրս է եկել, որ ճիճուները հէնց այդպէս էլ անում են. նրանք ուղղորեն դրօնի տերևները ներս են քաշում հիմքի կողմից—ներքին ծայրից, որովհետև ինչպէս նկարից էլ երևում է (24 եր.), այդ կողմն աւելի սրածայր է: Առհասարակ կարմիր-ճիճուները շատ լաւ են վճռում այն հարցը, թէ այս կամ այն տերևը բոյնը տանելու համար ինչպէս է աւելի յարմար: Իսկ երբ վճռում են տերևի հիմքից քաշել, նրանք ստիպւում են իրանց սովորութեան բոլորովին հակառակը դործել: Այդ դէպքում հետաքրքիրն այն է որ ճիճուները համարեա կոյր լինելով էլի մի կերպ կարողանում են լոյսը մութից զանազանել, բայց անձեռնհաս են առարկաները որոշելուստի՝ որպէսզի կարողանան տերևի ձևի մասին որոշ հասկացողութիւն կազմել, նրանք պէտք է շօշափեն: Եւ ճիճուները հէնց այդպէս էլ անում են նախքան տերևն իրանց բոյնը տանելը:

Ե

Կարմիր-ճիճուն՝ գուրկ լինելով որևէ արտաքին գործարանից, իւր համար տրնակ փորելիս հարկագրուած է շատ աշխատել:

Եթէ գետինը փափուկ է, ճիճուն ուղղակի գլխի կողմով ծակում է հողը՝ տեղնուտեղը արագ-արագ պտըտուելով գէիւրի նման: Այդ ձևով նա բաւական շուտ է փորում, այն է՝ մի քառորդ կամ կէս ժամում: Սակայն մեր պստիկ հերոսի աշխատանքն այդպէս հեշտութեամբ չի յաջողում, եթէ գետինը կարծր է, այսինքն շատ է պինդ: Վերջին դէպքում ճիճուն հետևեալ ինքնուրոյն միջոցն է գործ դնում. նա սկսում է ամենայն եռանդով հող կուլ տալ, մինչև որ աղիքները լաւ լքցուին, որից յետոյ մեր փոքրիկ գետնափորը դուրս է սողում և այդտեղ արտաթորում կուլ տուածն ու կրկին վերադառնում նոր բռնի համար. և այդպէս փորուածքի համեմատ նա հետզհետէ աւելի ու աւելի խորն է մտնում գետնի մէջ:

— Ի՛է հիմա ուղիղն ասացէք, սյդ կերպով ու այդ ձևով իւր համար ճանապարհ

հարթելով բոյն շինելը միթէ հետաքրքր-
քիր չէ:

— Խաչը վկայ որ հետաքրքիր է:

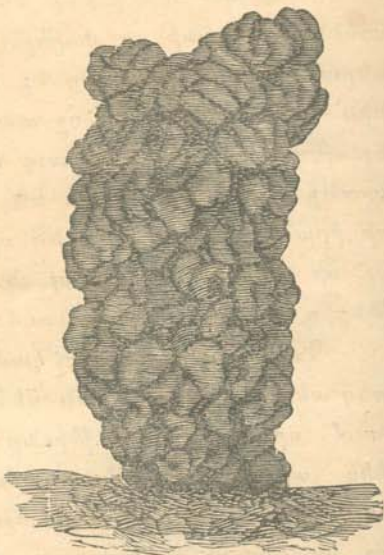
— Հապա ուրիշ ինչ անեն խեղճ անա-
սուկները, քանի որ փորելու համար բացի
բերանից ու աղիքներից էլ ուրիշ բան չու-
նին՝ ո՛չ թաթիկներ և ո՛չ տոտիկներ: Բայց այն
էլ պէտք է ասած, որ այդ կերպ վարուելով
նրանք երկու նպատակի են հասնում. մին՝
որ իրանց համար բոյն են պատրաստում, մէկ
էլ՝ որ գետնի մէջ գտնուած պէտքական նիւ-
թերից սնունդ են ստանում:

Գաշտում, այգու մէջ կամ բանջարանոցում
տեղ-տեղ հողի բաւական մեծ կոյտեր են լի-
նում, որոնց բարձրութիւնը երեք բլթաչա-
փից աւելի է, իսկ տրամագիծը, այսինքն
լայնութիւնը՝ մօտ մի բլթաչափ: Այդ կոյտե-
րը կարմիր-ճիճուկների արտաթորութիւններն
են, որոնք սովորաբար փոքրիկ աշտարակի
տեսք են ունենում: Ահա՛ այդ տեսակ կոյտից
մինն է այս նկարը (եր. 28), որ պատկերա-
ցրած է լուսանկարով հանածից՝ իւր բնական
մեծութեամբ:

Այդ կոյտի ներսից մի ճանապարհ է անց-
կացրած, որ վերջաւորում է աշտարակի վերև
մի բացուած քով: Կարմիր-ճիճուկն ահա այդ

ճանապարհով է դէպի վեր կրում իւր աղիքներին մէջ ժողոված հողը: Աշտարակի գլխից այդ ուղին ձգւում է մինչև ճիճուի ստորերկրեայ բոյնը:

Ինչպէս արդէն ասացի, ճիճուի բոյնը մի սաժէն և երբեմըն էլ դրանից աւելի խորնէ լինում շինուած, հետևապէս կարող էք երևակայել, թէ որքան չարքաշ աշխատանք, ինչ ոյժ և որքան եռանդ պէտք է գործ դնէ այդ չնչին արարածը, որ կարողանայ այդքան խորութեան մէջ իւր համար բոյն շինել:

Կարմիր-ճիճուի արտաթորութիւնից գոյացած աշտարակաձև կոյտը, որ գտնուել է Նիցցայի շրջակայքում:

Կարմիր-ճիճուները երբ իրանց բները փորում պրծնում են, այնուհետև սկսում են այդ բներին սլատերը մեծ խնամքով սուաղել կ եր-

մակ—բոլորովին մանր, հողի շերտով, որ նըրանք արտաթորում են իրանց մարմնից:

—Ա՞յդ ինչու համար են այդպէս անում:

—Որովհետև այդպէս սուաղած—սրած, պատերն աւելի դիմացկուն են, և նրանց քընքուշ մորթին ազատ է մնում փոքրիկ սուր-սուր քարերից ճանկուղեւոյց, որոնցից շատ կալ գետնի մէջ: Երբեմն էլ սուաղեւոյց լետոյ պատերին տերեւներ են փակցնում, որ ճիճուի համար նոյնն է, ինչ որ մեզ համար մեր սենեակների պատառները:

Ճիճուների բների բոլորովին ներքին մասը, այսինքն ամենախոր տեղը, աւելի ընդարձակ է լինում. այդ մասը բնակիչների ննջարանն է և միևնոյն ժամանակ նաև ձմերանոցը: Իսկ մենք գիտենք, որ ձմեռն սկսուելուն պէս ճիճուներն այդտեղ են խորասուղւում և քոյր ու եղբօր պէս ճիտ արած—փաթաթորուած խոր քուն մտնում՝ թմրում մինչի գարուն:

Կարմիր-ճիճուներն իրանց ննջարանը սովորաբար սալայատակում են մանրիկ քարերով և կամ ամրացնում զանազան բոյսերի սերմերով: Երևի այդ էլ նրանց համար նոյնըն է, ինչ որ մեզ համար մեր տների տախ-

տակամածը, որ մեզ պաշտպանում է դետնի
խոնավութիւնից:

—Ի՞նչ խելօքն են այդ պստիկ արարած-
ները:

—Այն, ճշմարիտ որ խելօք են, և չնայե-
լով նրանց այդպէս պստիկ լինելուն ճիճունները
իրանց այդ գործերով ահագին օգուտ են բե-
րում նաև մարդկանց:

Սաղմոսերգու Ռաւիթ մարգարէն՝ կամե-
նալով մարդուս ոչնչութիւնը ցոյց տալ, իւր
երգերից մէկի մէջ ասում է՝ «Ես մի չնչին
որդն եմ»:

Բայց որդը՝ կարմիր-ճիճուն այնքան էլ
չնչին չէ, ինչպէս որ կարծում են շատերը.
որովհետև եթէ ճիճունները չլինէին, շատ կա-
րելի է թէ մարդիկ սովից մեռնէին և մեր
բոյսերով ծածկուած մարգագետինները, դաշ-
տերն ու խոտակէտ արօտատեղիները մերկ ա-
նապատներ դառնային՝ զուրկ ամեն տեսակ
բուսականութիւնից:

Այն, այդ ասածներս կարող են զարմա-
նալի թուալ ձեզ, բայց և այնպէս շատ ճշմա-
րիտ են: Եւ ահա թէ ինչո՞ւ:

Մի կողմը թողնելով ուրիշ ազգութիւնները, մեր Հայ ազգը, որ հիմա մօտ հինգ միլիօն է, դրա փոքրամասնութիւնն է միայն վաճառականութեամբ, արհեստներով և այլ աշխատանքներով պարապում, այն ինչ ազգիս մեծամասնութիւնը պարապում է հողագործութեամբ—երկրագործութեամբ, այսինքն հացաբոյսեր և առաւելապէս ցորեն մշակելով է ձեռք բերում իւր ապրուստը՝ գլխաւորապէս հացը, որ նաև ամենքիս անհրաժեշտ սնունդն է կազմում: Այդ հացն ստացւում է ալիւրից, այսինքն աղացած ցորենից, իսկ ցորենը բուսնում է երկրի վրայ: Բայց որպէսզի հարկաւոր քանակութեամբ ցորեն աճէ, պէտք է հերկել—երկիրը վարել:

— Իսկ գիտէ՞ք արդեօք, թէ ո՞վ է գլխաւոր և ամենաժրաջան հերկողը:

— Ի՛նչպէս չգիտենք. երկրագործը:

— Ղորդ է, երկրագործն է, բայց նա մենակ ինքը չէ, այլ նա մի ուրիշ ընկեր ևս ունի, որ իրանից աւելի լաւ հողագործ է:

— Ո՞վ է այդ:

— Ո՞վ, կարմիր-ճիճուն:

— Բայց մի՞թէ այդ կարմիր-ճիճուն, այդ լպրտուկը...

— Այն, այն, ուրիշ ոչ ոք, այլ այդ՝ ըստ երևութիւն չնչին, տեսքով անճոռնի ու զրգուելի ճիճուն, որին ամենքն արհամարհում են, որից ամենքը՝ չգիտեմ թէ ինչո՞ւ, զգւում են. և նոյն իսկ ինքներդ ևս մեղք չէք համարում՝ ձկներին հրապուրելու համար ձեր կարթի ծայրին անցկացնել, և շատ անգամ էլ ձեր ոտի տակ ընկած ժամանակ, առանց խրդճահարուելու, տրորել ու անցել, մի բոպէ անգամ չմտածելով, որ դուք ձեր այդ անխիղճ արարքով նախ վնասում էք խեղճ երկրագործին՝ սպանելով նրա ամենաընտիր օգնականին, և երկրորդ՝ ձեզ, քանի որ երկրագործի արիւն-քրտինքով մշակած հացն է, որ վայելում էք ամեն օր:

2

Աչքի առաջ ունենալով բոլոր վերի ասածները, ես հաւատացած եմ որ դուք այժմ շատ էք հետաքրքրւում գիտենալ, թէ այդ չնչին արարածն ի՞նչպէս կարող է հերկել:

Բայց ձեզ հետաքրքրող հարցի պատասխանը տալուց առաջ, ես կըփափագէի դեռ

ձեզ հարցնել, թէ արդեօք երկիրը հերկել
կամ հողը վարել ասելով թնչ էք հաս-
կանում, և թէ ինչո՞ւ համար են հերկում
երկիրը...

— Չգիտէք... Բան չկայ. ուրեմն լը-
սեցէք, ես ասեմ թէ ինչո՞ւ.

— Երկիրը հերկում են, որպէսզի հողը
փափկի ու փխրուն դառնայ և նրավերին ու ներ-
քին շերտերն իրար խառնուեն. որովհետև
այդ տեսակ խառնխտուած, փափուկ ու փխրուն
հողի մէջ աւելի հեշտութեամբ է ծծւում ջուրը
և օդն աւելի լաւ է թափանցում: Իսկ դուք
էլ գիտէք, որ օդն ու ջուրը ամենաանհրաժեշտ
և ամենակարևոր բաներն են ինչպէս ամենքի
ու ամեն բանի համար, այնպէս էլ սերմերի
համար. առանց օդ ու ջրի սերմերը ոչ կը ծը-
լեն, ոչ կը ծաղկեն և ոչ էլ մեր ցանկացած պը-
տուղը կը տան:

— Ուրեմն երկիրը նրա համար են հերկում,
որ հողը իրար խառնխտուելով փափկի ու
փխրունանայ, որպէսզի առատ բերք տայ:

— Այո՛, հէնց դրա համար:

— Բայց չէ՞ որ երկիրը հերկելու համար
գուլթան կամ արօր է հարկաւոր:

— Ի հարկէ. բայց հօ ճիճուի խելքն այն-
քան չի կտրում, որ իւր համար գուլթան կամ

արօր շինի. և նոյն իսկ եթէ խելքը հասնէր
էլ այդ բանին, առանց ոտ ու ձեռն ու-
նենալու ինչպէս պիտի շինէր այդ գործիքնե-
րը և ինչպէս գործադրէր: Բայց հետաքրքի-
րըն էլ հէնց այդ է որ՝ չնայելով մեր չափա-
զանց մեծութեանը՝ համեմատելով մեզ ճի-
ճուի հետ, մենք առանց գութան-արօրի
չենք կարողանում եօլա-գնալ, այն ինչ
այդ չնչին արարածը եօլա է գնում ոչ միայն
առանց գութան-արօրի, այլև առանց ոտ
ու ձեռի:

Ճշմարիտ է ասած, թէ կարիքը մար-
դուս հնարագէտ է դարձնում: Ճիճուների ամ-
բողջ կազմուածը շատ պարզ լինելով, նրանք
շատ հասարակ կերպով են վարւում նաև այս
դէպքում. իսկ թէ ինչպէս, այդ ձեզ մասամբ
յայտնի է վերևի պատմածից:

Կարմիր-ճիճուները երբ կամենում են ի-
րանց համար բուն շինել, նրանք՝ ինչպէս
տեսաք, սկսում են ամենայն եռանդով հող
կուլ տալ, որ մարսելով՝ միջի սննդարար մա-
սերը իւրացնում են, իսկ անպէտք մնացորդը
գուրս բերում երկրի երեսը և այդտեղ
իրար վրայ դարստում, որ լետոյ շաղ է
անցնում, այսինքն ցրիւ է գալիս:

Ահա այդպիսով երկրի ներքին շերտը խառնըրում է վերին շերտի հետ: Այս էլ կալ որ նըրանց աղիքներով անցկացած հողը շատ է մանրըրում և փխրունանում, որով աւելանում է նաև հողի աճեցողութիւնը: Բայց դեռ այդ բոլոր չէ:

Կարմիր-ճիճուններն ուտելով վալը թափուած տերևները, մարսում են և փոխարէնն իրանցից արտաթորում բոլորովին պատրաստի և ամենաբերրի սևահող, որի վրայ շատ լաւ են աճում ամեն տեսակ բոյսեր և մանաւանդ հացահատիկներ—ցորեն, գարի, հաճար և այլն:

Դիտուած է որ ինչ տեղ շատ կալ կարմիր-ճիճու, այնտեղ հողը միշտ բերրի ու առատաբեր է լինում, եթէ որ բնական պատահար—երաշտութիւն, կարկուտ, մորեխ և այլն չի պատահում:

Ամեն տեսակ հող՝ նախ քան արգաւանդ, այսինքն բերրի դառնալը և բուսականութեամբ ծածկուիլը, ոչ թէ մի կամ երկու, այլ շատ և շատ անգամ է մտնում ճիճուների ստամոքսը և աղիքների միջով անցնելով դուրս գալիս:

Ի հարկէ թէ զարմանալի է և թէ անհաւատալի, որ ճիճուի պէս փոքրիկ, շնչին

կենդանին կարողանայ այդպէս օգտակար դործ կատարելով մարդկանց մեծ ծառայութիւն մատուցանել. բայց այս կայ, որ երկրի մէջ գտնուած կարմիր-ճիճուների թիւն այնքան մեծ է, որ կարծէք ստորերկրեայ մի զօրաբանակ լինի:

Գաշտի իւրաքանչիւր քառակուսի արշին տեղի վրայ բնակուում են քչիցը երեք հատ ճիճու. այգում երկու անգամ աւելի է դաշտում եղածից: Մի դեսեստին (2400 ք. ս. կամ մօտ 1 $\frac{1}{4}$ օրավար) դաշտի վրայ ապրում են մօտաւորապէս 75-հազար ճիճու, որոնք մի տարուան ընթացքում ամեն մի դեսեստին դաշտի վրայ հազար փթից աւելի հող են դուրս ձգում, որ իւրաքանչիւր քառակուսի արշին տեղին երկու գրվանքայ է գալիս:

Գարվինը հաշուել ու իմացել է որ կարմիր-ճիճուների արտաթորութիւններից ամեն հինգ տարում մի բթաչափ (դիւլիմ) հաստութիւն ունեցող հողի շերտ է գոյանում երկրի վրայ, որ չորանալուց յետոյ հիանալի սևահող, այսինքն՝ լաւ վարելահող է դառնում:

Մի դարում կամ 100 տարուան ընթացքում ճիճուների արտաթորութիւններից կազմւում է արգաւանդ հողի մի շերտ, որի հաստութիւնը հաւասար է երեք քառորդ արշինի:

— Բայց ճիճուները որտեղից են վերցնում այդ արգաւանդ հողը, որ նրանք դուրս են բերում երկրի երեսը:

— Էլի միւսնոյն հողից, որ ասել է թէ նրանք հողի քանակութիւնը չեն աւելացնում, այլ միայն նրա վերին ու ներքին շերտերն են իրար խառնխտում, որ նոյն է թէ հերկում են, այսինքն փափկացնում ու փխրուեցնում են հողը:

Է

Ասացինք որ կարմիր-ճիճուների արտաթորութեան միջոցով ամեն հինգ տարէնը մէկ անգամ ներքեից վերև բերուած հողի հաստութիւնը հաւասար է մի բթաչափի (դիւրմ): Այդ նշանակում է հարիւր տարուան ընթացքում այնքան հող է կրում ներքեից վերև, որ երկրի ամենաստորին շերտերը խառնխտում են ամենավերին շերտերի հետ. ասել է թէ 100 տարուան ընթացքում կարմիր-ճիճուները շատ և շատ անգամ են երկիրը հերկում ճիշտ այնպէս, ինչպէս

որ գուլթանով մենք կարող ենք հերկել միայն մի անգամ, եթէ որ հնար լինէր գուլթանով պատառել հողի կուրծքը երեք քառորդ արշինաչափ խորը: Բայց ընդհանրապէս գուլթանը մտնում է հողի մէջ ընդամենը մի քառորդ արշին և կամ դրանից մի քիչ աւելի: Այդպիսի հաստութեամբ հողի մի շերտ կարմիր-ճիճունները կարող են հերկել 34 տարուան ընթացքում:

Իսկ այդ բաները շատ պարզ ապացոյց են, թէ գլխաւոր հերկողը — գետինը վարողը ո՛չ թէ երկրագործն է, այլ այն չնչին արարած կարմիր-ճիճունները, որոնց անարդարացի կերպով, կամ աւելի ուղիղն ասած՝ մի թիւ. ըմացութեամբ—սխալ հասկացողութեամբ ամենքդ էլ արհամարհում էք:

Եւ ուղիղ որ՝ աշխատասէր երկրագործը իւր գուլթան-արօրով երբէք չէր կարող հասնել այնպիսի խորութեան, որին հասնում են կարմիր-ճիճունները, թէպէտև վերջինների համար անհրաժեշտ է ամբողջ դարեր աշխատել անդադրում:

Դրանից էլ այն է դուրս գալիս, որ եթէ հարկաւոր լինէր 34 տարէնը մէկ անգամ ցանել, ապա ուրեմն երկրագործը կարող էր հողը չհերկել, այլ ամենայն վստահութեամբ

իւր յոյսը դնել կարմիր-ճիճուների վրայ: Հետեւապէս եթէ արդարութեամբ դատէք, կըխոստովանուէք, որ ճիճուների նման փոքրիկ արարածների համար այդ էլ շատ և շատ է, և որ բոլորովին ի դուր և անարգարացի կերպով արհամարհուած այդ չնչին կենդանիները՝ դատարկ, անմիտ ու աննպատակ բաների վրայ չեն գործ զնում իրանց ժամանակը, ինչպէս որ մաբդկանցից շատերը:

Ի հարկէ դուք ամենևին չէիք էլ երևակայում, որ կարմիր-ճիճուներն այդպէս լաւ նեցուկ, այսինքն ընտիր օգնականներ են երկրագործին:

Սակայն բացի վերև ասածներից էլի շատ զարմանալի բաներ կարելի է պատմել կարմիր-ճիճուների կատարած գործերից:

Օրինակի համար տարէք մի քար դրէք արօտի համար որոշուած մի մարգագետնի վրայ և թողէք մնայ այնտեղ, միայն թէ դրած տեղը միտներդ պահեցէք որ չմոռանաք:

Եթէ դուք մի քանի տարուց յետոյ գնաք նոյն տեղը, ձեր դրած քարը չէք գտնիլ, որ քիչ զարմանք չի պատճառիլ ձեզ, քանի որ քարը ո՛չ թևեր ունէր որ թռչէր և ո՛չ ոտներ որ փախչէր, ուրեմն ո՛ւր կարող էր կորչել:

Բայց գուցէ դուք աւելի զարմանաք, եթէ ասեմ որ ձեր դրած քարը ո՛չ թուել է և ոչ փախել, այլ մտել է հողի մէջ, կամ աւելի ճիշտն ասած՝ կարմիր-ճիճունները նրան թաղել են հողի տակ. իսկ քարը դրած տեղի վրայ միայն մի փոքրիկ թմբիկ է գոյացել, որ ծածկուած է սիրուն կանանչ խոտով:

— Կարմիր-ճիճուններն թնչպէս կարող էին քարը թաղել հողի տակ, որ կարելի է իրանցից շատ և շատ ծանր է:

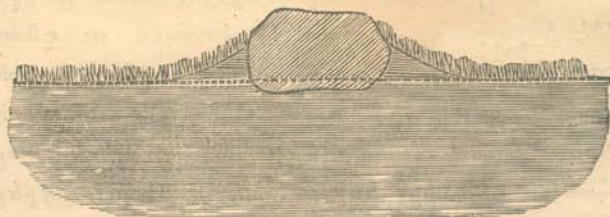
— Այդ հարցի պատասխանը Գարվինն արդէն տուել է: Ահա՛ թէ ինչ է ասում նա այդ մասին.

«Եթէ որ անհարթ ձևի մի քար ձգուի գետնին, նա կըլինուի երկրի մակերևոյթի վրայ անպատճառ իւր աչքի ընկնող մասերով: Մի կարճ ժամանակամիջոցից լետոյ կարմիր-ճիճուններն իրանց արտաթորութեամբ կըլքցընեն քարի ներքին մակերևոյթի բոլոր դատարկ տեղերը — փոսիկները, որովհետև ճիճունները շատ են սիրում քարի պաշտպանութեան տակ ապրել: Երբ այդ փոսիկները լքցուած են, այնուհետև ճիճուններն սկսում են իրանց կուլ տուած — կլանած հողի արտաթորել նաև քարի սահմաններից դուրս. ահա՛ այդպիսով քարի շրջապատի, այսինքն չորս կող-

մի տարածութիւնը, հետզհետէ սկսում է բարձրանալ: Եւ որովհետեւ ճիճուների բներն ուղղակի քարի տակին են, ուստի ժամանակի ընթացքում հողը վայր է նստում—խոր է գնում, որից և քարը նոյն չափով խոր է գնում, այսինքն նոյնպէս վայր է նստում»:

Դարվինի այդ ասածներից կարծեմ հասկանալի է, թէ վերջն ինչ պիտի լինի:

Քարը իւրաքանչիւր տարի հետզհետէ քիչ-քիչ վայր նստելով, աւելի և աւելի խոր կ'երթայ, իսկ վերեւից և կողքերից կը ծածկուի ճիճու-

Վերն քսովը մին—լայնութեան ուղղութեամբ հատուած մի մեծ քարի, որ 35 տարի ընկած է եղել մարդագետնի վրայ:

ների արտաթորութեամբ, որից և՛ մի որոշեալ ժամանակամիջոցից յետոյ, կը կազմակերպուի այն բերրի հողի թմբիկը, ուր քարն էր դրուած:

Կարմիր-ճիճուները՝ բացի քարից, ճիշտ այդ միևնոյն կերպով են վարւում նաև ամեն

տեսակ մեծ ու փոքր առարկաների հետ, որ
ընկած են լինում երկրի երեսին: Գե-
տինը պեղելիս—փորելիս շատ է գտնուում քա-
րեղէն գործիքներ, այն է՝ քարեայ կացիններ,
նետերի ծայրեր և այլն: Այդ գիւտերից շատերն
ո՛վ գիտէ թէ մեզանից քանի՛ հազար տարի ա-
ռաջ ապրած մարդկանց թողած բաներ են, որ
ճիճունները՝ իրանց բնածին սովորութեամբ
թաղել են գետնի մէջ, որպէս մեր նախնիք-
ներից մնացած յիշատակ յետնորդներին, այ-
սինքն մեզ:

Գուք ամենքդ էլ գուցէ նկատած լինիք,
թէ ինչպէս շուտ վայր են նստում ու գետ-
նին հաւասարւում գերեզմանաքարերը և լա-
ճախ էլ բոլորովին ծածկուում ու անյայտա-
նում: Փորձի համար եթէ մի այդպիսի քար
հանէք գետնից, իսկոյն կ'իմանաք, թէ ո՛վքեր
են եղել այդ քարի անյայտանալու պատ-
ճառը:

— Զլինի՞ թէ էլի կարմիր-ճիճունները:

— Այո՛, էլի նրանք: Այդպէս թաղուած
քարը երբեմն ծածկուելով հողի շերտով, վը-
րան սիրուն խոտ ու ծաղիկներ են բսնում,
այնպէս որ շատ անգամ դժուարանում ենք
մեր սիրելի հանգուցեալների գերեզմանները
գտնել:

Բայց դեռ այդ այնքան էլ ոչինչ, որ կարմիր-ճիճուները հողը փորելով ու հետը-հետէ վայր նոտեցնելով թաղում են գերեզ-մանաքարեր, կացիններ, նետեր ու զանազան մանր-մուկ բաներ, այլ նրանք կարողանում են գետնի մէջ թաղել ու անյայտացնել մինչև անգամ ամբողջ շինութիւններ:

— Ամբողջ շինութիւններ...

— Այո՛, ամբողջ շինութիւններ... Իրաւ որ զարմանալու է: Եւ ահա թէ ինչ է պատ-մում Գարվինը կարմիր-ճիճուների կատարած այդ տեսակ քաջագործութիւնների մասին.

— 1876 թուականի աշնան վերջերին էր. մի հին դաստակերտի—սիրուն շէնքերով կա-լուածքի գաւթում պեղումներ կատարե-լիս, այսինքն գետինը փորփրելիս աշխա-տող բանուորների բահերի ու թիերի տա-կից հետզհետէ սկսեցին զանազան առար-կաներ երևան գալ: Այդ գիւտերը շարժելով կալուածատիրոջ հետաքրքրութիւնը, ուստի նա հրամայեց այդ տեղին մօտիկ գտնուած և դեռ ևս չվարած տափի մէջ մի մեծ ջրանցք փորել: Այդտեղ էլ բանուորները բե տ օ ն ի *)

*) Բետօնը մի խառնուրդ է լահիլից—մանր քարերից կամ խոշոր աւազից ու կրից շինած: Հին ժամանակ տների յատակը այդ զանգուածով էին ծածկում փոխանակ սալ-քարերի:

շերտի են հանդիպել որ տեղ տեղ ծածկուած է եղել փոքրիկ ու կարմիր կղմինտրներով և երկու կողմից սահմանափակուած կիսափուլ աւերակ պատերով:

Հաստատ է որ, խօսքը շարունակուած է Դարվինը, այդ գտնուած շինութիւնը մի վիւլայի, այսինքն ամարանոցի ընդունարանի մէկ մասն է, որ կառուցել են մեզանից 1500 տարի առաջ այդտեղ ապրող հռոմայեցիները: Պեղումը շարունակելով դարձեալ երևան են եկել մի երկու-երեք սենեակի պատեր, բազմաթիւ ամանեղէն ու զանազան առարկաների բեկորներ— կտորներ, ինչպէս նաև հռոմայեցոց կայսրների ժամանակուան կտրած դրամներ, և այլն, և այլն: Այդ դրամների վրայ փորագրուած թուականներից հաստատապէս կարելի է ենթադրել, որ գտնուած շինութիւնը երկար տարիներ անբնակ է եղել, և հաւանական է թէ վերջնականապէս աւերուել ու աչքաթող է արուել մեզանից 1400 կամ 1500 տարի առաջ:

Կամենալով իմանալ ահագին շինութեան խորհրդաւոր կերպով անյայտանալու պատճառը սկսել են ուշադրութեամբ հետազօտել այդ շէնքի յատակը և գտել են կարմիր-ճիճունների անթիւ ու անհամար բներ, որոնց բնակիչներ

ըը կղմինտրների տակից սկսել են դուրս հանել իրանց գլուխները. ասես թէ մեր այդ հետաքրքրական հնախույզները այդ կերպով կամեցել են իրանց զարմանքն արտայայտել, որ մարդիկ՝ իրանց խաղաղ ճանապարհով ընթացող կեանքի դէմ խոչընդոտներ են հանում:

Կամ շատ կարելի է այդ ձևով նրանք ուղղակի բողոքելիս են եղել, որ չար մարդիկ՝ այս կամ այն նպատակի համար խանգարում են իրանց կանոնաւոր ընթացող կեանքը: Երևի կարմիր-ճիճուները ևս իրանց չնչին տեղովը հասկանում են, որ ամեն մի անարդարութեան դէմ անհրաժեշտ է բողոքել:

Այդպէս ուրեմն՝ մենք տեսանք, թէ ինչ հրաշքներ են գործում այդ չնչին համարուած կարմիր-ճիճուները, որոնք իրանց համար ահագին դահլիճներ են կառուցանում, փոքրիկ քարերով էլ սալայատակում, նախասենեակներ շինում, տան պատերը սիրուն սուաղելուց լետոյ վրան պաստառներ կալցնում, և առանց ծուլութեան, անդադրում աշխատելով էլ

փորում են հողը և զանազան մեծութեան առարկաներ անյայտացնում, նոյն իսկ ամբողջ շինութիւններ թաղում գետնի մէջ: Իսկ այդ բոլորն անելով նրանք հիանալի կերպով փրկուեցան և են հողը, այսինքն հերկում են գետինը և արգաւանդ ու բերրի դարձնում մեր վարելահողերը, մեր այգիներն ու բանջարանոցները, որոնցից այնքան և այնքան օգուտ ենք ստանում ամենքս էլ:

— Դէ հիմա ճշմարիտն ասացէք, սիրելի ընթերցողներ, կարմիր-ճիճունների մասին վերի բոլոր ասածներն իմանալուց յետոյ արդեօք էլե՞ք կ'արհամարհէք նրանց, և չէ՞ք ամաչիլ, չէ՞ք կարմրիլ՝ սլարժենալով նրանց մօտ ձեր կատարած այս կամ այն գործով:

Եթէ մինչև այսօր այգալիսի մեծամտութիւն եղել է ձեր կողմից, յուսալի է թէ էլ այսուհետև չի կրկնուիլ, քանի որ դուք ինքներդ տեսաք և համոզուեցիք, թէ ինչ ու ինչ գործերի են ընդունակ այդ չնչին համարուած փոքրիկ արարածները, և թէ ինչ հաստատուն և յուսալի նեցուկ ու օգնականներ են մեր աշխատասէր երկրագործներին, որոնք արիւն-քրտինք թափելով մեզ համար հաց են մշակում ամեն տարի:

Բայց միայն այդքանը բաւական չէ ձեր կողմից, այլ դուք պարտաւոր էք ձեր այդ բոլոր գիտեցածները պատմել ու բացատրել նաև չիմացողներին, որպէսզի նրանք ևս դադարեն կարմիր-ճիճուներին արհամարհելուց ու անգլթօրէն հալածելուց, որ նրանք ևս սիրեն, քաղցր աչքով նային այդ օգտակար կենդանիների վրայ և միշտ էլ բարեկամաբար վարուեն հետները:

1

904

